

دوفصلنامه تاریخ علوم و فناوری دوره اسلامی
سال هشتم، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۹۸
شماره پیاپی: ۱۵

صاحب امتیاز: مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب
مدیر مسئول: اکبر ایرانی
سر دبیر: محمد باقری
مدیر داخلی: زینب کریمیان
ویراستار: پویان رضوانی
اجرای جلد: محمود خانی

مدیر فنی و امور چاپ: حسین شاملوفرد

همکاران علمی

حسن امینی * حمید بهلول * پویان رضوانی * حنیف قلندری * یونس کرامتی * امیرمحمد گمینی
شمامه محملی فر * یونس مهدوی * سجاد نیک فهم خوب روان

مشاوران علمی

پرویز اذکائی * یوسف ثبوتی * توفیق حیدرزاده
محمدابراهیم ذاکر * حسن طارمی * حمیدرضا گیاهی یزدی
مهلتی محقق * حسین معصومی همدانی * محمدجواد ناطق * سیدحسین نصر
علی بابایف (جمهوری آذربایجان) * جان لنارت برگرن (کانادا) * گلن وان پروملن (کانادا) * احمد جبار (فرانسه)
سرگی دمیدوف (روسیه) * رشدی راشد (فرانسه) * جمیل رجب (کانادا) * سری رامولا سارما (آلمان) * ژاک سزبانو (سوئیس)
جورج صلیبیا (امریکا) * حکیم سید ظل الرحمان (هند) * رادا چاران گوپتا (هند) * ریچارد لورج (انگلستان)
مصطفی موالدی (سوریه) * یان پیتر هوشندایک (هلند) * میچیو یانو (ژاپن)

تصویر پشت جلد: روی جلد چاپ عکسی دستورالمنجمین، مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب، تهران، ۱۳۹۸.

نشانی مجله: تهران، خیابان انقلاب اسلامی، بین خیابان دانشگاه و ابوریحان، ساختمان فروردین، شماره ۱۱۸۲، طبقه چهارم، شماره ۱۶
کد پستی: ۹۳۵۱۹-۱۳۱۵۶ تلفن: ۶۶۴۹۰۶۱۲ دورنگار: ۶۶۴۰۶۲۵۸

www.mirasmaktoob.ir
miraselmi@mirasmaktoob.ir / miraselmi90@gmail.com

بها: ۲۰۰۰۰۰ تومان

دست‌نوشتهٔ الأدوية المفردة غافقی

در مجموعهٔ أسلر کتابخانهٔ دانشگاه مک‌گیل کانادا^۱

آدام گچیک^۲

ترجمهٔ شمامه محمدی‌فر^۳

غافقی و رساله‌اش

کتابخانهٔ تاریخ پزشکی أسلر، در دانشگاه مک‌گیل (مونت‌آل کانادا)، نسخهٔ خطی جالب توجهی به شمارهٔ ا. ل. ۷۵۰۸، به نام کتاب فی الأدوية المفردة دارد. این نسخهٔ مصور به زبان عربی و دربارهٔ داروهای مفردة (ساده) است. ابوجعفر احمد بن محمد غافقی (د حوالی ۵۶۰ق)، داروشناس و گیاه‌شناس اندلسی، این اثر را در سدهٔ ششم هجری نوشته است.^۴ اگر چه دربارهٔ زندگی خود غافقی اطلاع چندانی در دست نیست اما کتاب او در شرق و غرب دنیای اسلام بسیار تأثیرگذار بود. طبق برآورد ماکس مایهوف (د ۱۹۴۵م)، کتاب اصلی غافقی شامل ۹۴۵ مقاله یا مدخل دربارهٔ داروهای ساده با منشأ گیاهی، جانوری و کانی بوده است.^۵

نام کامل نویسنده در برگ ۲پ نسخه و پس از بسمله چنین آمده است: ابوجعفر احمد بن محمد بن سید الغافقی. نام کتاب هم به صورتی توصیفی در سطر سوم همان صفحه، کتاب فی الأدوية المفردة ذکر شده است. دو عنوان دیگر نیز در برگ‌های ۱۰ر و ۲۸۳ر به ترتیب به صورت طب قافقی (کذا) و کتاب الغافقی در کنار مُهرهای زده شده بر کتاب وجود دارد. عنوان طب قافقی

1. "The Palaeographical and Codicological Features of the Osler Manuscript in the Context of the Manuscript Transmission of al-Ghāfiqī's *Herbal*", in Ghāfiqī, *The Herbal of al-Ghāfiqī: a facsimile edition with critical essays*, ed. F. Jamil Ragep & Faith Wallis, (with Adam Gacek & Pamela Miller), Montreal, 2014: pp. 18- 34. با تشکر از فاطمه سوادى و سجاد نیکفهم خوب‌روان در دانشگاه مک‌گیل که این نوشته را برای مترجم تهیه کردند.

۲. رئیس سابق کتابخانهٔ مطالعات اسلامی، دانشگاه مک‌گیل (مونت‌آل)، مدرس و نویسندهٔ کتاب‌ها و مقاله‌های بسیاری دربارهٔ نسخه‌های خطی عربی و فارسی، adam.gacek2@gmail.com.

۳. عضو علمی گروه تاریخ علم بنیاد دائرةالمعارف اسلامی، همکار علمی مجلهٔ میراث علمی؛ sh.mohammadifar@yahoo.com

۴. برای زندگینامهٔ غافقی بنگرید به: ابن ابی اصیبه، عیون الأنباء فی طبقات الأطباء، چاپ نزار رضا، بیروت، دار مکتبة الحیاء، ۱۹۶۵، ص ۵۰۰-۵۰۱.

5. Max Meyerhof, Étude de pharmacologie arabe tirées de manuscrits inédits. III. Deux manuscrits illustrés du Livre des Simples d'Ahmad al-Gāfiqī'. *Bulletin de l'Institut d'Égypte* (Cairo). 23. 1941: p. 1.

در بالای نخستین سطر متن (گ ۱۰ر) و با دو "ق" و یک "ف" بدون نقطه نوشته شده و حاکی از ایرانی بودن [نویسنده عنوان] این نسخه است زیرا در ایران گاه "ق" را به جای "غ" به کار می‌بردند. دیگر عنوان‌های این اثر در منابع دیگر به صورت‌های کتاب الأدویة المفردة و جامع (یا الجامع فی) الأدویة المفردة آمده است.^۱

تاریخ دقیق کتابت نسخه معلوم نیست، اما غافقی کتابش را در قرن ششم هجری در اندلس (احتمالاً قرطبه) نوشته است. ابن میمون (۵۳۰-۶۰۱ق)، متکلم و پزشک یهودی، از این نسخه اطلاع داشته زیرا نوشته است که برای واژه‌نامه‌اش در کتاب شرح أسماء العقار، از کتاب غافقی استفاده کرده است.^۲ ابن بیطار (د ۴۶۶ق) که به گواه ابن ابی اصیبعه (د ۶۶۸ق)، کتاب الأدویة المفردة غافقی را در سفرهایش به همراه داشته، از این کتاب در تألیف الجامع لمفردات الأدویة والأغذیة خود بسیار بهره برده است.^۳ همچنین به عقیده مایرهوف، ابن بیطار بیش از ۲۰۰ بار در کتابش از غافقی نقل قول کرده است. شاهکار غافقی به سرعت از خاستگاهش به سایر کشورهای دنیای اسلام راه یافت. حدود یک قرن پس از غافقی، ابن عبری (د ۶۸۵ق)، دانشمند نامدار و پیرو فرقه مسیحی یعقوبیه که در آسیای صغیر^۴ متولد شد و در مراغه درگذشت، گزیده‌ای از این کتاب نوشت.^۵

کهن‌ترین نسخه موجود از این منتخب به تاریخ ۶۸۴ق، یعنی یک سال پیش از وفات ابن عبری و سی سال پس از کتابت و تصویرگری نسخه غافقی در اُسُلر، است. ابن عبری، خلاصه خود را "به خردمندانه‌ترین روش برای حفظ همه مطالب اصلی و حذف بخش‌های کم اهمیت" آراسته است. این کتاب بعدها به لاتینی ترجمه شد که سه نسخه از آن موجود است.^۶

احمد بن علی بن ابراهیم بن ابی جمهور احسائی (شکوفایی ح ۸۸۰ق)، گزیده دیگری از این کتاب نوشت که نسخه‌ای از آن (در ۱۴۶ برگ) با نام ترتیب الغافقی، به تاریخ ۹۷۴ق در آکسفورد (مجموعه بادلیان، هانتینگتون ۴۲۱) وجود دارد.

1. A. Gacek, Arabic Manuscripts in the Library of McGill University: Union Catalogue, Montreal: McGill University Libraries, 1991, p. 95.

۲. ابن میمون، شرح أسماء العقار، چاپ ماکس مایرهوف، قاهره ۱۹۴۰، ص ۴؛ نامه ماکس مایرهوف به و. فرانسیس به تاریخ ۲۰ ژانویه ۱۹۳۸ که هم‌اکنون در کتابخانه اُسُلر موجود است.

۳. ابن عبری، منتخب کتاب جامع المفردات، چاپ و ترجمه‌ی ماکس مایرهوف و جرجی صبحی، قاهره: مطبعة الاعتماد ۱۹۳۲-۱۹۴۰، تجدید چاپ فرانکفورت: مؤسسه تاریخ علوم عربی و اسلامی، ۱۹۹۶، ص ۳۳.

۴. شهر ملطیه در ترکیه کنونی. م

۵. ابن عبری، منتخب کتاب جامع المفردات. این اثر فقط مشتمل بر حروف الف، ب، ج، د، ه و و است. چهار نسخه از این گزیده (در قاهره، گوتا، حلب و گوتینگن) وجود دارد.

۶. در مونیخ، بازل و برن.

ظاهر، متن و صحافی نسخه

اگرچه شرح اولیه کوتاهی از این نسخه در کتاب <کتابخانه اُسلر> وجود دارد،^۱ ماکس مایرهوف نخستین کسی است که بر اساس فتوکپی نسخه که کتابخانه اُسلر برایش تهیه کرده بود، شرح نسبتاً دقیقی از این نسخه نوشته است:

"خط نسخه فوق العاده تمیز و خواناست و از یک خوشنویسی حرفه‌ای حکایت دارد. نسخه غافقی بی شک برای شخصی بلندپایه کتابت شده است. این نسخه تصاویر زیبایی از گیاهان دارد که به نظر من حتی از تصاویر بیشتر نسخه‌های حشائش دیوسکوریدس نیز بهترند. البته در نسخه اشتباهاتی وجود دارد که نشان می‌دهد کاتبش متخصص این حوزه نبوده است. چندین تصحیح در نسخه و افتادگی‌های زیادی در آغاز آن نشان می‌دهد که کاتب به محتوای آنچه کتابت می‌کرده، آگاهی نداشته است. به نظر من ۹ برگ ابتدایی نسخه افتاده و کاتب دیگری رونوشتی از آنها را به نسخه الحاق کرده و از حرکت‌گذاری و نوشتن نام‌های بسیاری از داروها به رنگ قرمز چشم‌پوشی کرده است."^۲

نخستین شرح از ویژگی‌های نسخه‌شناسی و رمزنگاری این مجموعه حدود پنجاه سال پس از آنکه من به دانشگاه مک‌گیل آدمم و چهار مجموعه عمده‌تاً فهرست‌نشده کتابخانه را کشف کردم، نگاشته شد. جدیدترین شرح این نسخه چنین است:

"بخش اصلی متن روی کاغذ براق ضخیم غیر اروپایی، و احتمالاً روی کاغذهای دوره اسلامی، و بدون مسطر^۳ سازی نوشته شده است. اما گرامسه^۴ نخست که احتمالاً در سده ۱۳ هـ/ ۱۹ م در ایران به آن الحاق شده، کاغذ آغشته به جوهر آبی‌رنگ دارد و به احتمال زیاد ساخت ایران است. به نظر می‌رسد که آستربردقه^۵ در آغاز و پایان نسخه از کاغذ بی‌خط اروپایی است. نسخه با مداد، به خط یک اروپایی و در ۲۸۴ صفحه شماره‌گذاری شده است.

1. W. Osler, *Bibliotheca Osleriana: a catalogue of books illustrating the history of medicine and science*, Montreal: McGill-Queen's University Press, 1969: p. 663.

۲. نامه مایرهوف به و. فرانسیس، به تاریخ ۲۰ ژانویه ۱۹۳۸.

۳. فرایندی که طی آن روی صفحه کاغذ چندلایی بندهایی از ریسمان باریک سخت تافته، به صورت خط‌های راست می‌کشیدند و می‌دوختند تا به کمک آن، فاصله خط‌ها تنظیم شود. م

۴. در گذشته کاتبان برای آسانی کارشان و برای آنکه بتوانند کاغذها را به آسانی به یکدیگر بدوزند، برگه‌های بزرگی را چند بار تا می‌کردند تا جزوه‌ای چندبرگی به دست آید. سپس این جزوه را از همه طرف، به جز طرفی که همه برگه‌ها به هم پیوسته بودند، برش می‌دادند. به این ترتیب جزوه‌ای به دست می‌آمد که برگه‌هایش هم اندازه و دو به دو به هم پیوسته بودند. این جزوه‌ها را گرامسه می‌نامیدند. م

۵. مقوا یا کاغذی که از یک سو به جلد و از سوی دیگر به نخستین [و آخرین] صفحه کتاب یا دفتر می‌چسبد (فرهنگ فارسی صدری افشار و همکاران). م

شماره‌گذاری شامل صفحات اول و آخر [آستر بدرقه] نسخه است که معمولاً متن را در بر نمی‌گیرد. اندازه نسخه ۲۵×۱۸ سانتی‌متر و اندازه محدوده متن ۲۰/۵×۱۳/۵ سانتی‌متر است و هر صفحه ۲۳ سطر دارد. هر سطر (فاصله سطرها از همدیگر، به جز عنوان فصل‌ها و زیر عنوان‌ها) به اندازه ۷-۸ میلی‌متر است. سطرها در کراسه نخست، چارچوب خط‌کشی شده‌ای دارد. در پایان کراسه‌ها امضایی وجود ندارد. واژه رکابه^۱ اغلب وجود ندارد یا دیده نمی‌شود (حتی در نخستین کراسه جایگزین شده) که این وضع گاهی به دلیل تعمیر حاشیه‌های پایینی یا برش اضافی صفحات در هنگام صحافی اتفاق می‌افتد. برخی از رکابه‌ها بعداً به خط دیگری به نسخه افزوده شده است. بخش اصلی نسخه (برگ‌های ۱۰-۲۸۳) احتمالاً در پایان هر کراسه ده‌برگی رکابه داشته است. البته اثبات این قضیه با وجود صفحات زیاد این نسخه که گاه بدون ترتیب درست صحافی شده‌اند، سخت است. "کراسه‌ها در ترتیب کنونی، شامل صفحات ده، چهارده، شانزده و بیست‌تایی به هم پیوسته است." ماکس مایرهوف در یکی از نامه‌هایش به و. و. فرانسیس^۲ (نخستین کتابدار مجموعه اسلر)، تلاش کرد تا ترتیب درست صفحات را نشان دهد اما دو صفحه را از قلم انداخت.

این نسخه با جلد چرمی قرمز و بدون لبه‌برگردان پنج‌ضلعی سنتی صحافی شده است. جلد‌ها با نقوش ترنج و سرترنج آراسته با طرح‌های طلاکوب تزیین شده‌اند. تزیینات ترنج‌های مرکزی حاوی طرح «گل و مرغ» ایرانی است (شکل ۱). داخل جلد‌ها مزین به کاغذ آبی‌رنگ است. جلد متصل به عطف وارونه اصل نیست و به‌مانند کراسه نخست، در سده سیزدهم/ نوزدهم الحاق شده است. این جلد را از نسخه‌ای دیگر جدا کرده‌اند، چنان‌که دورویه آن با عطف جلد چندان هم اندازه نیست؛ بلندای آن کمی بیشتر و پهنایش کمتر از عطف است.

شکل ۱- ترنج مرکزی (پشت جلد)

۱. نخستین واژه برگ بعدی کتاب که برای جلب توجه خواننده و رعایت ترتیب درست صفحات، در پایین برگ پیشین نسخه نوشته می‌شد. م. 2. W. W. Francis

نسخه و تاریخ کتابت آن

متن نسخه از برگ ۲ پ و پس از بسمله (سطر اول) چنین آغاز می‌شود:

۱/۲: قال ابو جعفر احمد بن محمد بن سید الغافقی رحمه الله قد کُنت شرعت

۳/: فی کتاب فی الادویة المفردة اتخذه بذكره لنفسی...

چهار سطر پایانی از نخستین کُراسه، در حاشیه کتابت شده است. شروع بخش اصلی نسخه در

برگ ۱۰ چنین است: مِنَ الْقُوَّةِ الْعَسَّالَةِ د [= دیسقوریدس / دیسقوریدس]...

نسخهٔ اُسُله، نیمهٔ نخست کتاب اصلی را دربردارد که شامل ترتیب الفبایی اجد و تا حرف ک

است. به عبارت دیگر، هر حرف، یک باب را تشکیل می‌دهد.

هر حرف (باب) شامل توضیحاتی دربارهٔ داروهای معمول از کتاب‌های دیگر است که در

ادامه‌اش نام‌های دیگر و غیر معمول و شرح زبانشناختی هر دارو، ذیل بخشی با عنوان شرح... آمده

است؛ برای نمونه، شرح ما وقع فی هذا الباب من الأسماء یا شرح الأسماء الواقع فی هذا الباب.

این کتاب، ۴۶۸ مدخل اصلی، و حدود ۲۲۰۰ مدخل فرعی دارد. درون هر باب و حتی در

مورد مدخل‌های فرعی، ترتیب الفبایی وجود ندارد.

موضوع مدخل‌های اصلی به قرار زیر است:

۱- گیاهان (علف‌ها، بوته‌ها، درختان و غیره)، برای نمونه اُتْرُج (پرتقال؛ گ ۱۱)، اُنیسون

(۲۸)، اُرْز (برنج؛ ۱۴)، اِسْفَانَاخ (اسفناج؛ ۳۵)، بَابُونَج (۸۱)، بَاذَنْجَان (۷۲)،

بَصَل (پیاز؛ ۷۳)، جَزَر (گزر/ هویج؛ ۱۱۲)، هِنْدِیَا (کاسنی؛ ۱۳۹)، هِلِیُون

(مارچوبه؛ ۱۳۸)، زَنْجَبِيل (۱۶۰)، یَاسْمِین (۲۳۰)، کُزْبَرَه (گشنیز؛ ۲۵۹)،

کَرَنَب (کلم؛ ۲۴۷)، کَرْفَس (۲۶۰)، کُرَاث (تره؛ ۲۷۸)، و کَمُون (زیره؛ ۲۵۸).

۲- سنگ‌ها، کانی‌ها و مانند اینها، برای نمونه اُرْتِکَان / اُرِیْکَان (اُخْرَا؛ ۴۹)، اِسْفِیْدَاچ

(۵۰)، جَزَع (نوعی عقیق؛ ۱۱۷)، دُخَان (دوده؛ ۱۳۱)، زِفْت (قیر؛ ۱۵۸)، طَلَق

(۲۲۶)؛ طِین (گل؛ ۲۲۱)، یَاقوت (۲۳۹)، کِیرِیت (گوگرد؛ ۲۶۹)، حَجَر (انواع

سنگ؛ ۲۰۳-۲۰۶)، زُجَاج (شیشه؛ ۱۶۹) و زَاج (۱۶۵).

۳- جانوران (پستانداران، پرنندگان، ماهیان و غیره)، اعضای بدن و تولیدات آنها، برای نمونه

ابن عَرَس / ابن عُرَس (راسو؛ ۵۳)، اُرْنَب (خرگوش؛ ۵۳)، هَدَهْد (۱۴۴)، دِجَاج

(مرغ؛ ۱۳۴)، جَرَاد (ملخ؛ ۱۱۱)، حِلْزُون (۲۰۷)، حِرْدُون (نوعی مارمولک؛

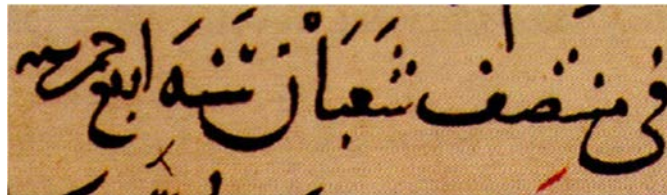
۱. منظور سطر ۲ است؛ و به همین منوال در بقیه متن. م
۲. ماده‌ای معدنی که جزء غالب آن اکسید آهن است. م

۲۰۷ پ)، زُبد (کف، سرشیر؛ ۱۷۲ پ)، اَنْفَحَه (پنیرمایه؛ ۵۱ پ)، بیض (تخم؛ ۹۶ پ)، بول (ادرار؛ ۹۸ ر)، جُبْن (پنیر؛ ۱۱۸ ر)، دِمَاغ (مغز؛ ۱۳۴ ر)، و دَم (خون؛ ۱۳۳ ر). در پایان نسخه (گ ۲۸۳ ر) این عبارات آمده است:

۱۸/ کولم / ۱۹/ هُوَ الْفَلْفَلِ :: كُومِينُون هُوَ الْكُمُون :: كُوفِيْرُون هُوَ / ۲۰/ البُسْر :: كُوهِيَان قَدْ ذَكِر مَعَ اصْنَافِ الْكَرَاثِ فِي حَرْفِ ك هِي^۱

زیر عبارات‌های پیش‌گفته، انجامه کوتاهی دال بر اتمام حرف کاف و جزء نخست نسخه، در نیمه شعبان سال ۶۵۴ قمری، ادامه نسخه از حرف لام در جزء دوم و سپاس خداوند چنین ذکر شده است: ۲۱/ تَمَّ حَرْفِ الْكَافِ وَبِتَمَامِهِ تَمَّ الْجُزْءُ الْاَوَّلُ مِنْ كِتَابِ / ۲۲/ الغافقی والحمد لله حَقَّ حَمْدِهِ وَذَلِكَ فِي مِنتَصَفِ شَعْبَانَ سَنَةِ اَرْبَعِ حَمْسِ سَلَمَةِ (۱) / ۲۳/ وَيَتْلُوهُ فِي الْمَجْلَدِ الثَّانِي حَرْفِ اللّام لِكَ وَالْحَمْدُ لِلّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ.

تاریخ ۶۵۴ قمری به شیوه‌ای نامتعارف نوشته شده و خواندنش سخت است. عبارت مربوط به آن شامل سه واژه و بدون حرف واو بین آنهاست. همچنین واژه خمسین (پنججاه) مختصر شده و انتهایش مانند "ی" نوشته شده است.^۲ "ستمته" (ششصد) نیز به صورت مختصر شده "س" معلقه، و حروف "ت" و "ی" بدون نقطه و "ه" آخر نوشته شده است (شکل ۲):

شکل ۲

تاریخ نادرست ۵۰۴ قمری^۳ نیز به طور مایل در حاشیه پایینی (ضمن تعمیر) نسخه به خط یک اروپایی نوشته شده است. همین تاریخ در گار نسخه در کروش و احتمالاً به وسیله دکتر سعید^۴ نوشته شده است.

۱. یعنی «انتها».

۲. حرف "خ" هم نقطه ندارد. م

۳. در مورد میزان اعتبار این تاریخ بنگرید به یادداشت تاریخی با عنوان «نکاتی در مورد غافقی و دوران زندگی او» در همین شماره میراث علمی. ۴. منظور مؤلف، میرزا سعیدخان کردستانی (۱۲۴۲ سنندج - ۱۳۲۲ همدان)، ملقب به پیروز، است که در میان غربی‌ها به دکتر سعید معروف بود. او ۹ سال در همدان، دستیار پزشکی آمریکایی به نام آلکساندر بود. میرزا سعید در سه سفرش به انگلیس، دوره‌های پزشکی جدید، به ویژه چشم‌پزشکی را گذراند. او بیشتر عمرش را در همدان و تهران طبابت کرد. از دیگر کارهای او، فروش نسخه‌های خطی متعدد به فرنگی‌ها بود. خودزیست‌نامه‌اش در کتابخانه مجلس وجود دارد. به روایت برخی، او تغییر دین داد و حتی کلیسایی نیز در تهران ساخت. ظاهراً انجیل را هم به زبان کردی ترجمه کرد (برای اطلاعات بیشتر ← مظهر ادوای، "دکتر سعیدخان، اسطوره اخلاق پزشکی کردستان در دوره قاجار و پهلوی اول"، فصلنامه تاریخ پزشکی، سال ۷، ش ۲۲، بهار ۱۳۹۴، ص ۱۶۹-۱۹۰؛ جی. رسولی، کیدی آلن، دکتر سعیدخان کردستانی، ترجمه کمیته ادبیات شورای کلیساهای ایران، تهران، انتشارات نور جهان [بی تا]. م

در روی گ ۱، نیز یادداشتی از و. و. فرانسیس با این محتوا وجود دارد: "سیر دنیسن راس^۱ تاریخ مشکل این نسخه را ۶۵۴ق می خواند. من نسخه را نزد او در مدرسه مطالعات شرقی^۲ لندن بردم. و. فرانسیس^۳ تاریخ ۵۰۴ نادرست است حتی اگر ناظر به تاریخ تألیف باشد زیرا غافقی در سال ۵۶۰ق از دنیا رفته است.

متن اصلی با جوهر سیاه کتابت شده است. با این حال جوهر قرمز نیز برای نام مؤلفان یا منابع، چه به صورت نام کامل افراد (برای نمونه، ابن ماسویه، د ۲۴۳ق؛ ابن ماسه، شکوفایی در نیمه سده سوم هجری؛ ابن عمران، د حوالی ۲۹۲ق؛ رازی، د ۳۱۳ق؛ ادیسی، د حوالی ۳۲۰ق؛ همگی در گ ۱) یا به صورت عنوان کتاب (برای نمونه، کتاب الأحجار، گ ۱۳۲پ؛ الأحجار، گ ۱۶۹پ؛ الفلاحة، گ ۱۱۶پ، ۱۲۷، ۱۶۱) به کار رفته است. مطالب مربوط به غافقی با عبارات های لی یا المؤلف (گ. ۱۳۶پ، ۱۳۷پ، ۱۳۹پ) مشخص شده اند و عبارات هایی که مؤلف آنها برایش ناشناس بوده را با عبارت مجهول و غیره مشخص کرده است. از رنگ قرمز برای زیرنویس تصاویر، شماره گذاری حروفی برای فصل ها/ باب های مربوط به مطالب منقول، و اختصارات نیز استفاده شده است. برای نام گیاهان و منابع استفاده شده در گراسه نخست نسخه (گ ۲پ- ۹پ) رنگ قرمز به کار نرفته است. نام گیاهان بخش از دست رفته نسخه که بازنویسی و الحاق شده عبارتند از: آسارون (زنجبیل خودرو؛ گ ۵ر)، اذخر (علف لیمو؛ ۶ر)، اشنه (خزه؛ ۴پ)، ارمال (پوست درختی از جنس دارچین؛ ۷ر)، اُبُهَل (مایمرز/ اُرس؛ ۷پ)، اَثَل (گز؛ ۸ر)، اَرَاک (چوب مسواک؛ ۸پ)، اَبَنُوس (پ ۸) و اَس (مورد؛ ۹ر).

چهار اختصار برای منابع استفاده شده در نسخه وجود دارد: حرف "د" به جای "دیسقوریدوس" (دیوسکوریدس؛ شکوفایی در نیمه دوم سده نخست م)، "ج" بی نقطه (به شکل های ج اول/ چسبیده و یا غیر چسبیده) به جای "جالینوس" (د حوالی ۲۰۰م)، "ف" به جای "ابوحنیفه دینوری" (د حوالی ۲۸۱-۲۸۲ق)، و "ح" به جای "الحاوی فی الطَّب" ابوبکر رازی (د ۳۱۳ق).^۵ این اختصارات و شماره گذاری های حروفی پس از آنها، به وسیله خط کوتاهی در بالایشان مشخص شده اند.

انتهای مطالب مدخل های اصلی با یک دایره (گاهی باز) با نقطه ای در داخلش یا با هی به جای

1. Sir Denison Ross

۲. امروزه با نام «دانشکده (مدرسه) مطالعات شرقی و آفریقایی» SOAS خوانده می شود. م

۳. مایهوف نیز این تاریخ را با اطمینان ۶۵۴ق می خواند.

۴. گچک در اینجا اشتباه کرده است. شرح انواع "اشنه" در منابع دوره اسلامی به انواعی از گلستگ نزدیک است. م

۵. نسخه اسلر (گ ۴ر) اطلاعات مربوط به "ف" و "ح" را ندارد. این اطلاعات از نسخه ویرایش شده به وسیله التونورا دی وینچنتسو (ش ۳۵) به دست آمد. (در نسخه اسلر، برای این اطلاع، نشانی گ ۳پ درست است. م)

کلمهٔ اِنتهاء یا سه نقطه با آرایش سه گوشه مشخص شده است. این سه نقطهٔ پیش گفته برای جدا کردن مدخل‌های فرعی در بخش شرح‌ها هم به کار رفته است.

کاتب اصلی متن را تنظیم و تصحیح کرده، هر چند آشکارا به این نکته اشاره نشده است (گ ۲۷ر، ۵۰پ، ۷۱ر، ۷۱پ، ۷۳پ). در تصحیحات دیگر دست کم دو دست‌خط به چشم می‌خورد (گ ۳۸ر، ۴۷پ، ۷۱ر، ۷۱پ، ۷۳پ، ۷۷پ). بیشتر تصحیحات به افتادگی‌های نسخه مربوط است. دو نوع علامت تصحیح و افتادگی در این تصحیحات وجود دارد: شمارهٔ ۲ و یک خط خمیده. شمارهٔ ۲ زبرنگاشت (که اغلب در نسخه‌های خطی ایرانی دیده می‌شود) برای صورت‌ها یا مترادف‌های دیگر یک واژه، و علامت خط خمیده برای افتادگی‌ها به کار می‌رود. عبارت‌هایی از متن که از قلم افتاده‌اند در انتهایشان واژهٔ صحّ وجود دارد (گ ۶۶پ، ۷۳پ) و گاهی کلمهٔ پس از آنها در درون متن خط خورده است (گ ۱۷۰پ) ولی مترادف‌های موجود در حاشیه با عدد ۲ و ح منقوط یا غیر منقوط (به جای نسخه، نسخهٔ اُخری) مشخص شده‌اند (گ ۱۰ر، ۱۶۹پ). بالای برخی از واژه‌ها نیز خط نازکی وجود دارد (گ ۷۲پ، ۱۲۳ر) که به حذف کتابت اشتباه آن واژه‌ها اشاره می‌کند. گاهی نیز حذفیات با خط‌های تیرهٔ کجی روی واژه‌ها معلوم شده‌اند (برای نمونه در گ ۱۶۱ر).

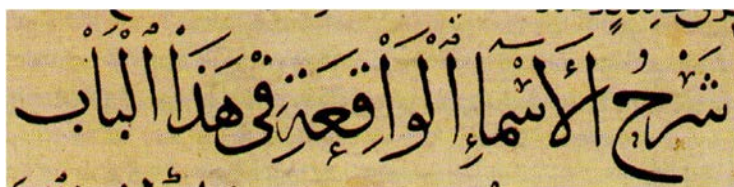
قلم‌ها و دست‌خط‌ها

چنان‌که گفته شد، متنی که به ما رسیده است، دو بخش دارد: بخش اصلی (به تاریخ ۶۵۴ق) و کُراسهٔ نخست در ابتدای نسخه که در سدهٔ ۱۳هـ فراهم شده است. اما در بخش اصلی (کهن‌تر) نسخه، برخی برگ‌ها با دست یا قلمی متفاوت کتابت شده است (برای نمونه در ۳۰ر-۳۰پ، ۶۸پ، ۱۲۲پ، ۱۶۴ر).

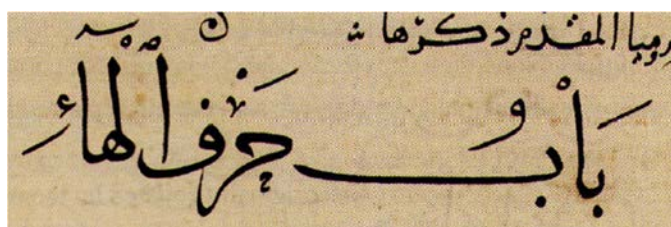
کُراسه‌های اصلی

عنوان‌های اصلی فصل‌ها (باب حرف...، حرف...، و شرح...) و عنوان داروها به خط مُحَقَّق^۱ سیاه که گاهی به خط ثلث نزدیکتر است و طَرّه (سرک)‌هایی بر بالا دارند، نگاشته شده‌اند.

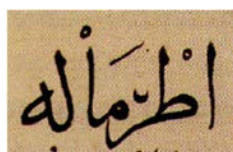
۱. خط مُحَقَّق از شیوه‌های مهم خوشنویسی اسلامی و از جمله خطوط شش‌گانه است که ابداع یا سامان دادن آنها را به ابن مقبله نسبت داده‌اند. برخی از خطاطان خط مُحَقَّق را پدر خطوط عربی دانسته‌اند. این خط از خطوط اصیل اسلامی و نزدیکترین خط به کوفی ساده است. در این خط اشکال حروف یکدست، یکنواخت و درشت‌اندام است که با فواصل منظم و بدون تداخل حروف نوشته می‌شوند. م

شکل ۳- گ ۱۱۱ پ

شکل ۴- گ ۱۳۸ پ

شکل ۵- گ ۳۴ پ

از طرف دیگر، متن اصلی طرّه‌های خط نسخ که ویژگی بسیاری از نسخه‌های دوره مملوکیان است را به همراه خطوط تیره نازک و ضخیمی دارد. خط ضخیم‌تری در عنوان‌های فرعی (شرح) متن وجود دارد. متن اغلب منقوط است و گاهی هم حرکت‌گذاری دارد.

برخی ویژگی‌های منحصر به فرد در شکل حروف این متن وجود دارد. برای نمونه، سر حرف الف بدون طرّه، اغلب از پایش ضخیم‌تر است. بر روی الف ممدوده همزه و بر روی س، ش، ف، ق، و ن کمانه مشخصی وجود دارد. ک غیر آخر نیز سرکش (سَقّ / سَکَل) ندارد و اغلب به ل غیر آخر شبیه است و اگر هم سرکش داشته باشد، نازک و جدا نوشته شده است. ل آخر نیز پای پهنی دارد که بر روی خط پایه نشسته یا از آن پایین‌تر رفته است. م آخر نیز یا اغلب دم کوتاهی بر جانب چپ یا دم بلند مستقیم رو به پایین دارد، و ح آخر نیز اغلب به ر پیش از خود چسبیده است.

در جاهایی که اعراب گذاشته شده، کسره به صورت خط عمود یا کج، تنوین در حالت نهادی نکره، به صورت یک نشانه موج نشان داده شده است. الف مقصوره نیز در کلماتی مانند اِلٰی و عَلٰی به صورت ی منقوط است. حروف بدون نقطه (مُهْمَل) مانند س و ر با علامت ۷ شکلی مشخص شده‌اند و شکل‌های زیرنویشت کوچک حروف ح و ع نیز بدین گونه نوشته شده‌اند تا با ج و غ اشتباه نشوند. همچنین صورت غیر آخر ه نیز بر روی ه آخر به همین دلیل نوشته شده است.

الفهون والبلاذره ما شرهوبه واما وزفه فقد يستعمله النساء ليطلن به
شعورهن واطراف غصانه اذا عصرت رطبه وشربت ماؤها بالعسل وبالطلا المطبوخ
نفع من السم القاتل وعرق النساء واشترطه الانبيز بين البول الطمث وحق الدم الجليد
من المشانق ابن مائه ففلاجه جازنه الثالثه بابن في الاولي صاحب المشايخ
والمبرودين ففلاجه للسند المتولد في الدماغ وتشنه اذا طبخ بالهليلج الاسود والشاهنجر

شکل ۶- گ ۱۳ر

بعموله بممل اني البلاد الانضمام لان لها
وذلك به واصل غلا بزوزمرا بجران

شکل ۷- واژه‌های برگزیده‌ای از گ ۲۴ر

گراسه نخست افزوده شده (گ ۲- ۹پ)

خط نسخ در گراسه نخست، که در هنگام ترمیم نسخه اصلی (احتمالاً در سده ۱۳هـ) به کار رفته است، ویژگی‌های مشترک زیادی با دست‌نوشته‌های ایرانی دارد. خط این بخش، ضخامت کمتر و انحنای بیشتری در مقایسه با بخش کهن‌تر نسخه دارد و خط تیره‌های آن اغلب ضخیم و یکسانند. اگرچه کتابت این بخش منظم نبوده است، اما طره‌های تیز مشخصی به سمت چپ روی ستون حرف ل غیر آخر و ستون الف لا وجود دارد. پایه ل پایانی هم منحنی است، نه صاف.

وهذان الغرضان قد تقدم في الوضع فهنا خلق كثير الا انه لو تم واحد منهم
غرضه ولا استوفاه ولا يقصى الحق عن حقيقة ما وضعه ومن نظر في
كتبهم وجد فيها من الاختلاف ما لا مزيد عليه حتى يتجر ولا يعرف الحق
من الباطل ويرى اكثرهم متبعين بعضهم بعضا مقلدين في غلطهم لا فدهم
اذا غلط واحد منهم رايته جماعة يتبعون غلطه ويخطون بخطاه وهذا دليل

شکل ۸- گ ۳ر

الكل الامكان الى كلام الوضع

شکل ۹- واژه‌های برگزیده‌ای از گ ۳ر

تصاویر

تعداد تصاویر این نسخه را مایرهوف و کتاب کتابخانه اسلر ۳۶۷ تا دانسته‌اند، اما اگر نقاشی هر گیاه مجزا را یک تصویر در نظر بگیریم، ۳۹۷ تصویر دارد.

در بخش الحاقی به نسخه (گ ۲-۹) نُه تصویر وجود دارد. در این بخش از نسخه تصاویر معمولاً در حاشیه‌اند، ولی در بقیه نسخه تصاویر معمولاً درون متن جای دارند. تصاویر موجود در حاشیه اغلب بریده شده‌اند و زیرنویسی برای شرح این تصاویر وجود ندارد. کار تصویر یکی به آخر مانده (گ ۲۷۹ پ) انجام نشده و در جای خالی اش این عبارت خوانده می‌شود: وقع سهو فی هذا الإخلا (در این جای خالی اشتباهی رخ داده است). معمولاً یک یا دو، و گاهی سه و حتی چهار تصویر در یک صفحه وجود دارد (برای نمونه در گ ۸۸، ۲۵۱ ر).

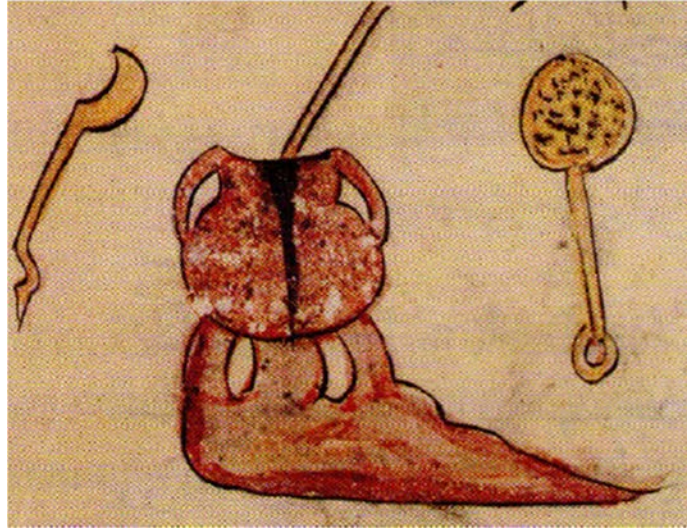
طبق نوشته مایرهوف، حدود ۹۰ تصویر در این نسخه وجود دارد که از کتاب حشائش دیوسکوریدس اقتباس نشده است. او در نامه‌ای به و. و. فرانسیس، می‌نویسد:

من فهرستی از تصاویری تهیه کرده‌ام که در نسخه‌های حشائش دیوسکوریدس وجود ندارد. پس این گیاهان برای یونانیان ناشناخته بوده‌اند. تعداد این تصاویر حدود ۹۰ تاست. این بسیار مهم است زیرا من نسخه دیگری که حاوی نگاره‌های این گیاهان و داروها باشد نمی‌شناسم.

این نسخه علاوه بر تصاویر گیاهان (با گل و میوه)، این تصاویر را نیز دارد: تصویر دو نوع ریشه گیاهی (النج، گ ۳۵؛ بهمن، گ ۷۶ ر)، چهار نوع قارچ خوراکی یا دارویی (طراثیث، جمع طرثوث، گ ۲۱۹ پ؛ گما، گ ۲۵۰ ر، کِشَنَه، گ ۲۵۰ پ)، هشت جانور (پستانداران، مارها، ماهی‌ها)، شامل افعی (گ ۵۲ پ)، ابن عرس/عُرس (راسو؛ گ ۵۳ پ)، ارنب (خرگوش؛ گ ۵۳ پ)، ارنب البحر^۱ (خرگوش دریایی؛ گ ۵۳ پ)، سه نوع جند بادستر/قسطوریون (بیدستر؛ گ ۱۱۹ ر-۱۱۹ پ)، جَرّی (مارماهی؛ گ ۱۱۱ ر). همچنین تصاویری از اظفار الطیب (صدف نوعی جانور آبی؛ گ ۵۱ پ)، بَنک (پوست نوعی درخت؛ گ ۶۸ ر)، هَدَبَه (خرخاکی؛ گ ۱۴۴ ر)، دیگ و ابزاری برای تهیه زفت (نوعی صمغ حاصل از برخی درختان؛ ۱۵۸ ر)، حَزازالصخر (نوعی گل‌سنگ^۲؛ گ ۱۹۶ ر)، و طالسفیر (پوسته خشک دانه جوز هندی؛ گ ۲۱۴ پ).

۱. نوعی نرم تن دریایی. م

۲. مؤلف این مقاله به اشتباه، حزازالصخر را نوعی آگزمای جوش پوستی دانسته است که در ترجمه تصحیح شد. در برخی منابع نوعی بیماری پوستی به همین نام وجود دارد که با همین گل‌سنگ درمان می‌شود و احتمالاً به این دلیل مؤلف اشتباه کرده است. م

شکل ۱۰- ابزار تهیه زفت (گ ۱۵۸پ)

پس از کتابت و نگارگری این نسخه، کهن‌ترین تاریخ ثبت شده بر آن به سده ۱۱ هجری می‌گردد که این نسخه به ایران برده شد. این را از روی سه مهر که دو تا از آنها تاریخ دارند می‌توان دریافت. قدیمی‌ترین مهر (گ ۱۰ر) که بیضی شکل و به اندازه ۱۰×۱۷ میلی‌متر است، عبارت و سلام علی ابراهیم بر آن حک شده، دارای تاریخ ۱۰۵۱ و احتمالاً متعلق به شخصی به نام ابراهیم و یا علی ابراهیم بوده است. دومین مهر شکل چهارگوش و اندازه ۱۴×۱۷ میلی‌متر دارد و در همان صفحه مهر پیش گفته (گ ۱۰ر) زده شده است. بریده‌ای از این مهر در گ ۲۸۳ر نیز وجود دارد. بر این مهر نام جمال‌الدین محمد الحسینی (ویا محمد جمال‌الدین الحسینی) و تاریخ ۱۰۸۰؟ حک شده است. دو مهر دیگر دیگر نیز بر نسخه زده شده است: یکی کوچک و گرد به قطر ۱۳ میلی‌متر که عبارت توکلت علی الله بر آن حک شده (گ ۱۱۹ر، ۱۲۷پ، ۱۲۸ر)، و دیگری بزرگ و گرد که اکنون کاملاً محو شده است (گ ۲۸۳ر).

شکل ۱۱- مهرهای نسخه (گ ۱۰ر، ۱۲۸ر)

۱. به نظر می‌رسد که این عبارت از آیه ۶۹ سوره انبیاء (فَلَنَّا يَا نَارُ كُونِيَ بَرْدًا وَسَلَامًا عَلَيَّ اِبْرَاهِيمَ) گرفته شده است.

در ابتدا که این نسخه گیاه‌شناسی مجموعه اسلر در سال ۱۹۱۲ از صاحب ایرانی اش^۱ برای دکتر ویلیام اسلر (م. ۱۹۱۹) خریداری شد، گمان بر این بود که ترجمه عربی کتاب حشانش دیوسکوریدس است. این نسخه به همراه نسخه مصور دیگری که این یکی واقعاً متن عربی کتاب دیوسکوریدس بود و هم‌اکنون در کتابخانه بادلیان نگهداری می‌شود^۲، تهیه شد. توضیحی درباره این نسخه و شماره قفسه آن (۳۴۶) بر روی تکه‌ای کاغذ و با مداد نوشته شده که بر روی گار این نسخه چسبانده شده است^۳.

هر دو نسخه را ویلیام اسلر از ج. ه. بیل، کارمند اداره امور کشوری هند^۴ به مبلغ ۲۵ پوند خرید. مالکیت جدید نسخه با برچسبی بر روی قسمت داخلی جلد رویی کتاب با این عبارت نشان داده شده است: "از کتابخانه سر ویلیام اسلر، بارونت، آکسفورد"^۵.

وضعیت نگهداری

اثر گیاه‌شناسی کتابخانه اسلر از تعمیرات فراوان حاشیه‌ها آسیب دیده و گاهی بخشی از متن از دست رفته است. در موقعیت کنونی، تعداد مناسبی تصویر سرچین شده، رکابه و زیرنویس دارد. همچنین در برخی جاها، بخش‌هایی از متن و تصاویر در اثر نم از بین رفته و کنده شده است (گ. ۱۹ر، ۴۱پ، ۶۹پ). در برخی جاها تصاویر تاروی متن کشیده شده (گ. ۶۹پ) یا ردشان مشهود است (گ. ۴۲ر). همچنین گاه مقداری از جوهر/رنگ پنخش و جابجا شده است.

نسخه‌های دیگر

تاکنون هشت نسخه خطی دیگر از این اثر گیاه‌شناسی گزارش یا شناسایی شده است که عبارتند از:
 ۱- نسخه شماره ۳۹۰۷ دارالآثار العربیه موزه هنر اسلامی قاهره، به تاریخ کتابت ۹۹۰ق. مطابق گزارش ماکس مایرهوف، تصاویر و متن این نسخه بر اساس نسخه اسلر است و حتی همان اشتباهات و تصحیحات را دارد.

۱. منظور دکتر سعید سابق‌الذکر نیست.
 ۲. این نسخه شامل مقاله‌های سوم تا پنجم کتاب دیوسکوریدس است.
 ۳. متن این یادداشت: این نسخه که در مدرسه نظامیه (احتمالاً بغداد) تاریخ ۱۲۳۹/۶۳۷ به آن تعلق گرفته است، هم‌اکنون در شماره رده Arab. D. 138 نگهداری می‌شود.
 ۴. Indian Civil Service: از تقسیمات سیاسی هند بریتانیا در سال‌های ۱۸۵۸-۱۹۴۷ م.
 ۵. در بالای این برچسب، رونوشتی برگرفته از کتاب کتابخانه اسلر با این محتوی وجود دارد که بیان می‌کند این نسخه "حدود ۳۶۷ نقاشی رنگی از گیاهان و ۶ نقاشی از جانوران" دارد و به همراه نسخه عربی کتاب دیوسکوریدس، به شماره ۳۴۶، از یک ایرانی در سال ۱۹۱۲ خرید شده است. این برچسب همچنین اعلام می‌کند که "به نظر می‌رسد نسخه (I) Hunt 421 در کتابخانه بادلیان خلاصه‌ای از این کتاب باشد. به علاوه در گ. ۲۸۳پ فهرستی از اتفاقات تاریخی شهرهایی مانند سمرقند، هرات و بغداد (همگی احتمالاً در سده نهم هـ) و در زیر این فهرست، محاسبه‌ای مربوط به شطرنج (حساب الشطرنج) وجود دارد.

- ۲- نسخه "۶۲۴ طلعت" در دارالکتب المصریه. این نسخه، مانند نسخه پیشین، تنها حاوی یک نیمه از نسخه اصلی است.
- ۳- نسخه شماره ۱۵۵ ق الخزانة العامة (کتابخانه عمومی) رباط. این نسخه هم شامل نیمه نخست نسخه (حروف الف، ب، ج، د، ه، و، ز) است و تاریخ و تصویر ندارد.
- ۴- نسخه‌ای در طرابلس، موجود در کتابخانه‌ای شخصی. این نسخه به خط مغربی نوشته شده است. این نسخه تاریخ ندارد و ابتدا و انتهایش افتاده است اما بیشتر محتوای نسخه اصلی را دارد زیرا تا حرف ش را که آخرین حرف از ترتیب ابجد مغربی است دارد.
- ۵- نسخه ۱۸۱۷۷ کتابخانه ملی تونس، اهدایی حسن حسنی عبدالوهاب. کاتب این نسخه ناقص و بدون تصویر، مطالب بسیاری را از قلم انداخته است.
- ۶- نسخه شماره ۵۹۵۸ کتابخانه ملی ملک در تهران. این نسخه مصور در ابتدایش اندکی افتادگی دارد و تنها شامل نیمه نخست نسخه (حروف الف-ک، به ترتیب ابجد) است. این نسخه برای نواب میرزا شاه ابومهدی و به دست محمد مظفر بن محمد حکیم در تاریخ چهارشنبه، ۲۹ ذی الحجه ۱۰۷۷ ق کتابت شده است.^۲
- ۷- نسخه شماره ۷۴۰۱ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. این نسخه در سده هشتم هجری و به دست مرتضی بن مجتبی بن مختار بن هادی حسینی یزدی کتابت شده است. این نسخه در انتها (از شروع حرف غ به بعد) افتادگی دارد و فقط شامل شرح نام‌های داروهاست و تصویر هم ندارد.^۳
- ۸- نسخه موجود در استانبول. هیچ اطلاعی درباره محل دقیق و دیگر جزئیات این نسخه به دست نیامد.^۴
- آشکار است که نسخه کتابخانه اُسُلر، هرچند تنها نیمه نخست اصل نسخه را در بردارد، اما کهن‌ترین نسخه مصور موجود است. الئونورا دی وینچنتسو بر اساس این نسخه و نسخه رباط، جلد نخست ویرایش انتقادی این نسخه، شامل حرف الف را در سال ۲۰۰۹ منتشر کرده است.^۵

۱. منظور کتاب‌های اهدایی احمد طلعت بک در سال ۱۳۰۸ هـ ش به دارالکتب المصریه است. م

۲. ایرج افشار و محمدتقی دانش‌پژوه، فهرست کتابهای خطی کتابخانه ملی ملک، تهران: ۱۳۵۲، ج ۱: ۱۹۵-۱۹۶. م

۳. محمد تقی دانش‌پژوه، فهرست کتابهای اهدایی آقای سید محمد مشکوة به کتابخانه دانشگاه تهران، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۳۰-، ج ۱۶: ۵۴۶. [عنوان این کتاب در چاپهای جدید چنین است: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران. م]

4. Garijo Galán, "Radiografía de una obra inédita de Abū Ya'far al-Gāfiqī", *Revista del Instituto Egipcio de Estudios Islámicos en Madrid*, 1997, 29: p. 283.

5. 'Abū Ġa'far 'Aḥmad b. Muḥammad Al-Gāfiqī, *Kitāb al-'adwiya al-mufrada di 'Abū Ġa'far 'Aḥmad b. Muḥammad b. 'Aḥmad b. Sayyid Al-Gāfiqī (XII sec.)*, edited by Eleonora Di Vincenzo, Pisa and Rome: Fabrizio Serra Editore, 2009.